

TEMA 9
LA FILOSOFIA DEL LLENGUATGE DE L'ÚLTIM WITTGENSTEIN
(I): L'ARGUMENT CONTRA LA POSSIBILITAT D'UN
LLENGUATGE PRIVAT
(David Pineda)

- Tema
- Exercicis
- Referències:
 - Bibliografia
 - Llocs web

TEMA 9
LA FILOSOFIA DEL LLENGUATGE DE L'ÚLTIM WITTGENSTEIN
(I): L'ARGUMENT CONTRA LA POSSIBILITAT D'UN
LLENGUATGE PRIVAT
David Pineda

9.1. Introducció

El filòsof austríac Ludwig Wittgenstein (Viena, 1889 - Cambridge, 1951) està considerat el filòsof del llenguatge més gran i més influent. En la seva trajectòria intel·lectual solen distingir-se dues èpoques que es caracteritzen perquè Wittgenstein hi va defensar tesis sobre la naturalesa del llenguatge totalment diferents. L'època primerenca culmina amb la publicació del *Tractatus logico-philosophicus* (1921). Durant els anys vint Wittgenstein va abandonar la filosofia, en part convençut que el *Tractatus* resolvia en allò que és essencial tots els problemes filosòfics. Vers el 1929, això no obstant, va decidir tornar a la filosofia i va començar a revisar les idees del *Tractatus*, iniciant un procés de transició cap a les opinions al voltant del llenguatge que caracteritzen la seva època tardana i que es troben fonamentalment (encara que no únicament) recollides en les *Investigacions Filosòfiques*, publicades pòstumament el 1953.

Les *Investigacions* és un llibre dividit en dues parts. La primera consta d'una sèrie de paràgrafs numerats i curts que constitueix el material que Wittgenstein havia preparat per a la seva possible publicació; la segona consta d'una sèrie de capítols una mica més llargs. En cap dels dos casos s'inclouen seccions o algun altre tipus d'indicacions que en facilitin la lectura. A més, els paràgrafs de què consta la primera part contenen imatges i reflexions sense cap connexió aparent. D'altra banda, cap dels escrits de Wittgenstein que conformen l'època tardana no els va preparar per publicar-los i fora d'això presenten el mateix estil concís i aparentment inconnex de les *Investigacions*. Tot això fa de les *Investigacions* un text summament difícil de llegir i converteix en general la filosofia de l'època tardana de Wittgenstein en matèria de discussió i discrepància.

El propòsit dels dos temes dedicats a Wittgenstein és exposar les tesis fonamentals sobre el llenguatge defensades pel pensador austríac en la seva darrera etapa filosòfica. En aquest primer tema exposarem les idees nuclears de Wittgenstein per a la interpretació de les quals hi ha un acord gairebé unànim entre els estudiosos de la seva obra. Deixarem per al tema següent l'exposició de les tesis que han suscitat més controvèrsia i que giren entorn del problema de seguir una regla. L'exposició tindrà el suport de la referència expressa a diversos textos de Wittgenstein, en la majoria dels casos corresponents a la primera part de les *Investigacions*, de manera que serveixi de base per interpretar-la. Així mateix en la part final inclourem un apartat d'orientació bibliogràfica sobre les obres corresponents a l'època tardana. Amb tot això esperem oferir una ajuda a la lectura i comprensió del text de Wittgenstein.

9.2. Aspectes metodològics: la vista sinòptica de les *Investigacions* davant l'apriorisme del *Tractatus*

Com hem explicat en la introducció, les idees sobre el llenguatge de l'època tardana de Wittgenstein són fruit d'una revisió profunda dels punts de vista defensats en el *Tractatus*. És aconsellable, per això, començar fent referència a aquests punts de vista i al canvi d'enfocament respecte d'aquests que reflecteixen les *Investigacions*.

En el *Tractatus*, Wittgenstein s'havia proposat una investigació, de caràcter apriorístic, sobre les condicions de possibilitat del llenguatge. No d'un llenguatge parlat en un moment i lloc determinats o d'un llenguatge formal concret, sinó de qualsevol llenguatge possible. La idea fonamental és que l'essència de qualsevol llenguatge és la capacitat representacional, això és, l'ús de certs signes construïts d'una manera reglada per tal de referir-se a objectes i situacions diferents d'aquests. La investigació de Wittgenstein portava a la conclusió que aquesta capacitat és possible en la mesura que el llenguatge i el món siguin lògicament isomorfs, això és, que constin ambdós d'objectes amb les mateixes possibilitats de combinació entre ells. Així mateix, el *Tractatus* havia establert que qualsevol proposició possible, això és, qualsevol proposició expressable en qualsevol llenguatge possible, és una funció de veritat de proposicions elementals, els constituents de les quals es correlacionen directament, mitjançant actes d'ostensió interna, amb els constituents fonamentals del món.

És característic de les tesis de l'època tardana de Wittgenstein rebutjar completament aquests punts de vista sobre l'essència del món i del llenguatge i fins i tot la idea mateixa que hi hagi una essència del llenguatge o una essència del món. Aquest rebuig va acompanyat del rebuig a la manera apriorística mitjançant la qual s'havia arribat a aquestes tesis en el *Tractatus*, inferint-les com l'única explicació de la possibilitat de la lògica i de la capacitat representacional del llenguatge. En l'època de transició, quan Wittgenstein comença a revisar algunes de les tesis del *Tractatus*, ja adverteix que els errors provenen en part de no haver tingut en compte certs usos del llenguatge. Aquest diagnòstic inicial anirà reafirmant-se amb el temps. Una investigació filosòfica sobre la naturalesa del llenguatge, pensarà el Wittgenstein de l'època tardana, ha de desenvolupar-se tenint a la vista la varietat enorme de situacions en les quals els éssers humans l'usen. La falta de vista global o sinòptica (*Übersicht*) sobre aquesta varietat d'usos porta fàcilment a concepcions errònies sobre el llenguatge. Wittgenstein resumeix aquest canvi d'enfocament metodològic amb l'eslògan "¡No pensis, mira!".

A continuació exposarem dos exemples importants de la manera en què el mètode de la vista sinòptica posa al descobert concepcions errònies sobre el llenguatge que compartia l'autor del *Tractatus*. El primer, que analitzarem a continuació, concerneix a allò que Wittgenstein anomena la "concepció agustiniana del llenguatge". El segon, que discutirem en la secció següent, afecta la tesi que les paraules expressen conceptes que tenen condicions necessàries i suficients d'aplicació.

Passem a analitzar el primer d'aquests exemples. Wittgenstein inicia les *Investigacions* amb una citació de les *Confessions* d'Agustí d'Hipona en la qual s'exposa una manera particular d'explicar on rau la capacitat representacional del llenguatge i com l'aprèn un nen. La idea és que el significat de les paraules són els objectes pels quals estan i que aprendre un llenguatge consisteix a correlacionar cada paraula amb l'objecte pel qual està i que en constitueix el significat. Que a una concepció així s'arriba per una falta de vista sinòptica es mostra en el fet que la teoria d'Agustí s'ajusta només a certs usos molt simples del llenguatge, com el que es descriu en el paràgraf 2, en el qual un paleta li indica a un aprenent quins materials de construcció necessita a cada moment, però ja no s'ajusta tan bé a l'ús descrit en el paràgraf 1, on es fa patent que les paraules 'vermell' i 'cinc' s'usen d'una manera molt diferent de com s'usa la paraula 'poma'. La idea de Wittgenstein és que la manera en què s'empren aquestes paraules, particularment la manera en què s'empren 'vermell' i 'cinc' en un exemple tan simple

com el descrit en el paràgraf 1, desmenteix la teoria d'Agustí: "Agustí descriu, podríem dir, una manera de comunicació, només que no tot el que anomenem llenguatge és aquest sistema" (*Investigacions* I, 3).

Podríem preguntar-nos: quin objecte està correlacionat amb la paraula 'cinc'? Aquesta pregunta, segons Wittgenstein, és el tipus de pregunta que es fa qui dona per suposada una teoria com la d'Agustí, i genera tot tipus d'especulacions filosòfiques errònies. Són errònies perquè parteixen d'un punt de vista sobre el significat de la paraula 'cinc' que no lliga bé amb la manera com de fet s'usa aquesta paraula. Ens sembla que hi ha d'haver alguna cosa correlacionada amb la paraula 'cinc' de la mateixa manera que n'hi ha una de correlacionada amb la paraula 'Everest', ja que es tracta d'una paraula amb un significat precís. Per aquesta raó, la millor manera d'evitar qualsevol tipus d'especulacions filosòfiques sobre quins objectes misteriosos poden ser els números consisteix a ser conscient de la manera tan diferent en què s'empren la paraula 'cinc' i la paraula 'Everest', i això és el que ha de proporcionar-nos la vista sinòptica.

L'error que comet l'agustinià és formular una teoria general del significat prenent com a model substantius i noms propis com ara 'Everest'. Aquesta generalització és fatal, com hem vist, perquè passa per alt els diferents usos de les paraules en el llenguatge. A Wittgenstein li agrada utilitzar imatges suggeridores per il·lustrar les seves tesis, a tall d'analogies o metàfores. En el paràgraf 12 de les *Investigacions* Wittgenstein presenta una imatge que il·lustra la tesi a la qual acabem de fer referència. Si entrem a la cabina d'una locomotora (d'una certa època, hauríem d'afegir) trobarem una sèrie de palanques, totes elles d'un aspecte semblant, ja que totes han de poder ser agafades i accionades amb la mà. Però seria un error inferir d'això que totes tenen la mateixa funció; al contrari, una regula l'obertura d'una vàlvula, una altra controla un fre, etc. Un fet similar, se'ns vol dir, passa amb les paraules. Totes tenen el mateix aspecte, ja que totes han de poder ser proferides o escrites per éssers humans, però aquesta uniformitat no ha de confondre'ns i fer-nos creure també que els seus usos són uniformes, al contrari, són tan o més variats que els usos de les palanques de la cabina de la locomotora.

9.3. Conceptes cúmul i jocs del llenguatge

L'altre exemple de malentès sobre el llenguatge que desfà la vista sinòptica sobre l'ús d'aquest és la idea que podem donar descripcions generals de les coses a les quals s'apliquen les paraules i dir que una paraula s'aplica a alguna cosa si i només si la cosa en qüestió respon a la descripció general. En termes més precisos, la tesi és que les paraules expressen conceptes amb condicions necessàries i suficients d'aplicació. Alguna cosa cau sota l'extensió del concepte (és a dir, és alguna cosa a la qual s'aplica el concepte) si satisfà aquestes condicions necessàries i suficients. Podríem pensar en les definicions del diccionari com si ens proporcionessin una descripció d'aquestes condicions necessàries i suficients. Una vegada més, una atenció més acurada a la varietat d'usos de les paraules, assenyala Wittgenstein, ens fa comprendre fins a quin punt aquesta concepció està totalment equivocada. Per il·lustrar-ho, Wittgenstein ens proposa que prenguem en consideració la varietat enorme d'activitats a les quals s'aplica la paraula 'joc' i ens repta a formular condicions necessàries i suficients que satisfacin totes aquestes activitats (*Investigacions*, I 66-67). No tots els jocs són col·lectius, no tots són entretinguts, no tots involucren guanyar i perdre. Si ho pensem bé, suggereix Wittgenstein, no hi ha res en comú en totes les activitats que anomenem 'joc'. Aquesta conclusió pot semblar-nos una vegada més sorprenent, però en realitat és d'allò més fàcil d'obtenir; només cal prestar una mica d'atenció a com usem la paraula 'joc' i això és alguna cosa per cert no oculta, sinó que

està davant de nosaltres: "No diguis: hi ha d'haver alguna cosa en comú o no els anomenariem 'jocs', sinó mira si tenen res en comú [...] com s'ha dit: ¡no pensis, sinó mira!" (*Investigacions I*, 66).

Aquesta tesi, això no obstant, no implica que la paraula 'joc' s'apliqui d'una manera arbitrària. Ben al contrari, l'ús de la paraula 'joc', com el de qualsevol paraula significativa del llenguatge, està reglat. Més endavant veurem que aquest és un aspecte crucial sobre el llenguatge (de nou, com passava en el *Tractatus*, de qualsevol llenguatge possible), del qual depenen certes tesis substantives de Wittgenstein que examinarem més endavant. No hi ha res en comú en tots els jocs, però sens dubte hi ha semblances aquí i allà entre els jocs. Wittgenstein sosté que les activitats a les quals s'aplica la paraula 'joc' guarden entre si semblances del mateix tipus que les que es donen entre els membres d'una família. Així, pot ocórrer perfectament que no hi hagi cap tret físic o de caràcter que comparteixin tots els membres d'una família, però sens dubte hi haurà semblances aquí i allà entre ells, és a dir, uns compartiran certs trets amb uns altres, i encara uns altres de diferents amb un tercer grup, etc. Pot resumir-se convenientment aquesta tesi dient que la paraula 'joc', tal com l'emprem, expressa un concepte cúmul. Wittgenstein assenyala a continuació que un exercici de vista sinòptica ens convencerà que hi ha moltes paraules en el llenguatge que expressen conceptes cúmul i, encara més, que les paraules entorn de les quals gira la reflexió filosòfica sobre el llenguatge, com ara 'proposició', 'significat', i fins i tot la mateixa paraula 'llenguatge' pertanyen a aquest tipus (*Investigacions I*, 108).

Hem quedat que una investigació filosòfica correcta sobre el llenguatge ha de fer-se tenint a la vista la varietat de maneres en què s'empren aquest. A aquesta varietat de maneres és al que Wittgenstein anomena 'jocs de llenguatge'. Els jocs de llenguatge no són més que situacions (o, alternativament, descripcions de situacions) d'ús efectiu del llenguatge o d'un fragment d'aquest. Als jocs de llenguatge es posa de manifest no solament com s'empren les paraules, sinó també com es connecten aquests usos amb activitats humanes no lingüístiques. Per a Wittgenstein, com veurem amb més detall en pròximes seccions, és en aquesta interconnexió entre usos lingüístics i activitats no lingüístiques on les paraules "adquireixen vida", això és, on s'origina el significat. Els jocs de llenguatge poden ser més o menys complexos i, corresponentment, més o menys comprensius. En un extrem, el llenguatge en conjunt és un joc de llenguatge (*Investigacions I*, 7).

La denominació 'joc de llenguatge' no és tampoc arbitrària. El que es pretén és posar en relleu semblances importants entre els jocs i el llenguatge. Una d'aquestes semblances, ja ho hem dit, és que 'joc' i 'llenguatge' expressen ambdues conceptes cúmul, és a dir, entre el conjunt d'activitats a les quals anomenem 'llenguatge' hi ha només semblances de família. Una altra semblança és que ambdues paraules s'apliquen a activitats, subratllant amb això la vinculació fonamental entre el llenguatge i l'acció que ja hem ressenyat (*Investigacions I*, 23). L'altra semblança important és que el llenguatge, com els jocs, és una activitat reglada, és a dir, una activitat guiada per regles. Ara bé, aquestes regles, compatiblement amb la semblança anterior, no ho determinen tot. Així, per exemple, les regles del tennis determinen que dos serveis fora de la zona de recepció comporten un punt per al contrari, però no estableixen, per exemple, com d'alta ha de llançar-se la pilota (*Investigacions I*, 68). Per raons que ara han de resultar ja molt clares, Wittgenstein descriu una varietat de jocs de llenguatge als escrits de l'època tardana i no deixa d'insistir en el fet que reparem com de diferents resulten els uns dels altres (vegeu, per exemple, *Investigacions I*, 23; i *Quadern marró*, primera part).

9.4. Ús i verificacionisme: la funció de la filosofia

L'autor del *Tractatus* sostenia que els problemes filosòfics s'originen per una mala comprensió del funcionament del llenguatge. És un element de continuïtat notori de l'últim Wittgenstein amb el primer que l'autor de les *Investigacions* manté aquest mateix punt de vista. La diferència està, sens dubte, en el fet que el tipus d'error que se li atribueix al filòsof en les *Investigacions* és molt diferent del que se li atribueix en el *Tractatus*. En el *Tractatus* se'ns diu que els problemes sorgeixen en voler dir el que només pot ser mostrat, en voler usar el llenguatge per traspasar, absurdament, els seus propis límits. En canvi, en les *Investigacions* es diagnostica l'error filosòfic com la tenacitat a atribuir a una expressió un significat que no es correspon amb l'ús d'aquesta en el llenguatge. Wittgenstein expressa aquesta idea de vegades dient que els problemes filosòfics s'originen típicament en usar una expressió fora del joc de llenguatge que constitueix la seva "terra natal" (*Investigacions* I, 116). El joc de llenguatge que constitueix la "terra natal" d'una expressió és el conjunt d'usos d'aquesta i les activitats relacionades amb aquests usos. És la seva "terra natal" en el sentit que, com ja s'ha assenyalat, Wittgenstein pensa que són aquests usos i activitats el que li "donen vida". Els problemes filosòfics es desfan, més que resoldre's, quan advertim quin és l'ús real de la paraula i que l'ús filosòfic no s'hi ajusta o no hi respon.

Wittgenstein anomena "gramàtica d'una expressió" a una cosa que podríem caracteritzar aproximadament com la descripció del joc de llenguatge que constitueix la "terra natal" d'una expressió. D'acord amb aquesta terminologia, l'activitat filosòfica consisteix a delimitar la gramàtica de les expressions del llenguatge, particularment d'aquelles implicades en els problemes filosòfics més grans. I és una activitat terapèutica perquè el seu efecte és el de dissoldre aquests problemes en mostrar que s'originen en una mala comprensió de la gramàtica (*Investigacions* I, 122-9).

La tesi que el joc de llenguatge en el qual s'usa una expressió és la "terra natal" d'aquesta apunta cap a la tesi fonamental que el significat d'una expressió és el paper que exerceix en aquell joc de llenguatge. El que es vol dir amb això és que és constitutiu del significat d'una expressió l'ús d'aquesta expressió i la connexió d'aquest ús amb les activitats no lingüístiques que el circumden. En alguna ocasió, Wittgenstein resumeix aquesta tesi fonamental amb el conegut eslògan que el significat és l'ús (*Investigacions* I, 43).

Sol dir-se que aquesta tesi fonamental comporta un pas de tipus verificacionista. Sense entrar en la justesa d'aquesta afirmació, exposarem a continuació què es vol dir amb aquesta perquè això ens ajudarà a comprendre més bé l'original proposta de Wittgenstein. En parlar de verificacionisme s'està fent referència a l'ús implícit de l'anomenat "principi de verificació del sentit". Aquest principi va ser introduït pel mateix Wittgenstein en la discussió filosòfica en tornar a la filosofia al principi dels anys trenta (encara que és matèria de controvèrsia, en la qual no entrarem, si hi va romandre fidel en anys posteriors), va ser àmpliament discutit i, en alguns casos, secundat, per alguns dels membres del Cercle de Viena, i va arribar fins a Quine, en la filosofia del llenguatge del qual el principi verificacionista té un paper reconegudament crucial. El principi estableix que el significat d'un enunciat és la seva forma de verificació, és a dir, aquell conjunt de dades empíriques possibles que, en cas de donar-se efectivament, ho verificarien, ens justificarien a creure que és vertader.

Per veure què té a veure això amb la tesi de Wittgenstein, imaginem un nen al qual li estem ensenyant el significat de la paraula 'vermell'. Després d'uns dies d'entrenament constatem que el nen usa la paraula 'vermell' d'una manera totalment diferent a la manera en què la usem nosaltres, per exemple: l'usa en assenyalat el cel i rebutja aplicar-la a les cireres. Suposem també que aquests usos erronis són completament

generals de manera que si es dóna algun ús correcte estem justificats a creure que és producte de la casualitat. En un cas així convindríem que el nen no ha après el significat de la paraula 'vermell', diríem d'ell que no sap el que significa. Així doncs, la manera en què el nen usa efectivament la paraula 'vermell' ens serveix de mètode de verificació de la comprensió que fa del significat de 'vermell'. L'enunciat mitjançant el qual li atribuïm la comprensió del significat de 'vermell' té com a mètode de verificació una manera apropiada d'usar la paraula 'vermell'. La proposta de Wittgenstein és verificacionista en el sentit que sosté que aquesta conducta apropiada no és només símptoma de la comprensió del significat de 'vermell', que serveix doncs per verificar-la, sinó que és allò en què consisteix, precisament, comprendre la paraula 'vermell'.

Seria inadequat, això no obstant, fer dependre la tesi de Wittgenstein d'una manera exclusiva d'aquesta premissa verificacionista. En realitat, Wittgenstein desenvolupa un argument poderós i complex en favor d'aquesta tesi basat en una altra premissa, la normativitat lingüística. L'exposició d'aquest argument es completa en l'altre tema dedicat a l'últim Wittgenstein (vegeu **TEMA 10: LA FILOSOFIA DEL LLENGUATGE DE L'ÚLTIM WITTGENSTEIN (II)**). Ara bé, la importància d'aquest rau no només en allò que pretén establir sinó especialment en el fet que constitueix una raó excel·lent per descartar una influent teoria alternativa sobre el significat, la teoria mentalista. En el que resta d'aquest tema abordarem amb cura l'anàlisi d'aquesta part negativa de l'argument.

9.5. La normativitat lingüística: l'argument contra la possibilitat d'un llenguatge privat

9.5.1. La concepció mentalista del significat

Un dels motius pels quals la proposta de Wittgenstein pot resultar-nos estranya és, segons ell mateix adverteix, perquè estem familiaritzats amb la idea que la nostra comprensió del significat d'una paraula es manifesta en l'ús més que ser una cosa constituïda per aquest. La nostra comprensió, volem creure, antecedeix l'ús i ho explica causalment. L'origen d'aquesta creença nostra tan ben arrelada potser és en la reflexió següent. Els signes lingüístics no tenen significat per si mateixos, són inerts, "són morts", llevat que els éssers humans els atribuïm significat en interpretar-los. Interpretar-los voldria dir aquí associar-los amb algun tipus d'imatge o representació mental. Aquest tipus d'associació seria la que els conferiria "vida", és a dir, els faria signes significatius (*Quadern blau*, 4).

El que reflecteix aquesta manera de veure les coses és el que podem anomenar la concepció mentalista del significat, segons la qual els signes lingüístics adquireixen significat en ser interpretats pels parlants mitjançant una sèrie d'actes mentals en els quals se'ls associa amb algun tipus d'entitat mental que és a la fi el que es fa correspondre amb el seu significat. El significat d'una expressió és, doncs, una cosa que és al cap del parlant i que d'alguna manera aquest associa amb aquesta expressió. Una de les doctrines més importants de l'últim Wittgenstein és que aquesta concepció sobre el significat està totalment equivocada.

Wittgenstein sosté a més que el mentalisme és una tesi amb la qual està compromesa bona part de la tradició filosòfica, amb la qual cosa mostrar que la tesi és errònia comporta mostrar també el caràcter erroni d'aquesta tradició. Es tracta d'una tradició enormement influent que es remunta a Descartes i es troba també en el projecte empirista de fonamentació del coneixement. De fet, en les seves crítiques a aquesta tradició Wittgenstein té fonamentalment en ment l'obra de Mach, Russell i el Carnap de la *Construcció lògica del món* i també la de l'autor del *Tractatus*.

Vegem què té a veure exactament aquesta tradició filosòfica amb el mentalisme. Recordeu per començar que el resultat del dubte hiperbòlic és que les úniques creences que escapen d'aquest són precisament aquelles creences del subjecte sobre els seus propis estats mentals. El geni maligne pot estar enganyant-me, per exemple, quan crec que hi ha un arbre davant meu, però no pot enganyar-me respecte a la meua creença que estic creient que hi ha un arbre davant meu. La tradició va elaborar aquesta intuïció cartesiana establint el que es coneix com la tesi de l'autoritat de la primera persona. El subjecte té un accés directe i per això infal·lible als seus estats mentals i al contingut d'aquests. Potser puc estar equivocat quan crec que em fa mal la cama (potser no tinc en realitat cames i el resultat de la meua creença és de nou un estratagema del geni maligne) però no puc estar equivocat respecte al fet que sento dolor. Similarmet, la meua creença que hi ha un arbre davant meu pot ser falsa, però el que no pot ser fals és que estic experimentant una aparença d'arbre i també certes sensacions cromàtiques. D'altra banda, ningú al marge de mi mateix gaudeix d'aquesta mateixa autoritat respecte als meus propis estats mentals. D'altres poden conjecturar quines aparences o quines sensacions cromàtiques o quins dolors sento en un moment determinat, però poden estar equivocats sobre això. Jo en canvi no puc equivocar-me respecte a això. Així doncs, el tipus d'entitats cap a les quals tinc una autoritat especial són entitats privades, en el sentit que només jo hi tinc un accés directe; d'altres, pel cap alt, poden inferir que les tinc a partir d'indicis. Aquest tipus d'autoritat de primera persona que garanteix la infal·libilitat fa aquest tipus d'entitats particularment adequades per fundar-hi el coneixement.

Hi ha finalment un element important a destacar en aquesta tradició filosòfica que vol soscavar Wittgenstein. Es tracta del fet que, d'acord amb aquesta tradició, la situació del geni maligne és perfectament concebible. És a dir, puc concebre coherentment la possibilitat que totes les meves creences sobre el món exterior siguin falses. Puc concebre que no hi hagi arbres ni cames sense que deixi de tenir les aparences i els dolors que experimento. Però, perquè això sigui concebible, he d'acceptar que el contingut dels meus estats mentals està fixat per endavant amb independència de qualsevol cosa que pertanyi al món exterior (d'una altra manera no tindria sentit suposar que el contingut dels meus estats mentals roman inalterable encara que no hi ha món exterior).

Si el contingut dels meus estats mentals es fixa amb independència de res extern, si el contingut d'aquests estats és privat, en el sentit elucidat anteriorment, i si dotar de significat un signe lingüístic consisteix a associar-lo a una entitat mental privada, llavors el defensor d'aquesta tradició filosòfica està compromès amb la possibilitat del que Wittgenstein anomena un "llenguatge privat", això és, un llenguatge tal que els significats de les seves expressions són entitats mentals privades només accessibles al subjecte; el tipus de llenguatge que parlaria jo mateix en la situació del geni maligne. És un llenguatge que en certa manera només jo puc entendre, ja que només jo tinc accés al significat d'aquestes expressions. Exposem a continuació les consideracions de Wittgenstein en contra de la possibilitat d'un llenguatge d'aquest tipus.

9.5.2. La indeterminació de les definicions ostensives

Al començament del *Quadern blau*, Wittgenstein proposa, com a estratègia per respondre a la pregunta "Què és el significat?", intentar respondre a la pregunta sobre com s'explica el significat. Per respondre a aquesta qüestió ulterior és útil, com recomana Wittgenstein sovint, posar-se en la situació d'algú que aprèn un llenguatge, preferentment d'un nen que no coneix encara cap llenguatge. Si hi pensem repararem en dues maneres en què pot aclarir-se-li a algú el significat d'un terme. Una d'aquestes

maneres és mitjançant una definició verbal. Aquest és el tipus d'explicació del significat que ens ofereixen els diccionaris monolingües. Ara bé, aquesta definició procedeix necessàriament mitjançant l'ús d'altres termes i serà inútil per a aquell que no conegui el significat dels termes que apareixen en el *definiens*. Aquest aspecte de les definicions fa completament obvi que no tots els significats poden explicar-se d'aquesta manera. Això seria com si pretenguéssim aprendre una llengua que desconexem mirant un diccionari monolingüe escrit en aquesta llengua.

Quina altra manera d'explicar el significat d'una expressió hi ha al marge de les definicions verbals? Pensem una vegada més en com li ensenyariem una expressió a un nen que encara no és capaç d'entendre una definició verbal. El que fem en un cas així (encara que, sens dubte, no només en un cas així) és recórrer a una definició ostensiva. Una definició ostensiva d'un terme pot caracteritzar-se com un acte que consisteix en l'ús d'aquest terme amb relació a un cas paradigmàtic d'aplicació d'aquest. Diem, per exemple, 'això és vermell', i solem acompanyar aquesta preferència assenyalant un objecte paradigmàticament vermell. Les definicions ostensives solen anar acompanyades d'actes d'assenyalament d'aquest tipus que clarifiquin tant com puguin el referent del demostratiu que sol emprar-s'hi.

És clar que el que esperem aconseguir mitjançant aquest tipus de definicions ostensives és que qui hi atén aconsegueixi inferir el significat de l'expressió objecte de la definició a partir d'alguns casos paradigmàtics d'aplicació d'aquesta. Tanmateix, com assenyalava Wittgenstein, la inferència en qüestió no sempre es du a terme correctament. Les definicions ostensives poden ser mal interpretades. Per exemple, si jo dic 'això és tove' assenyalant un llapis, qui atengui a la meua definició pot interpretar que 'tove' significa "llapis", però igualment pot entendre que significa "dur", o "de fusta", o "un" (*Quadern blau*, 2). El mateix passa en el cas de 'vermell'. Qui atén a una definició ostensiva de 'vermell' pot entendre que la paraula s'usa només en relació amb un determinat matís de vermell, aquell que correspon a la instància paradigmàtica involucrada en la definició, o fins i tot pot no entendre que 'vermell' significa un color.

Abans de continuar endavant amb aquest argument tornem a la situació hipotètica en la qual un subjecte desenvolupa un llenguatge privat. Un subjecte en una situació així pot introduir noves expressions i fixar-hi un significat amb ajuda d'altres expressions mitjançant definicions verbals. Però per les raons esgrimides anteriorment és obvi que no pot procedir així en tots els casos. Algunes expressions rebran el seu significat d'una altra manera. Sembla com si el subjecte que desenvolupa un llenguatge privat usés també definicions ostensives. En el seu cas les definicions esmentades consistiran en actes d'ostensió interna, això és, en l'equivalent d'un assenyalament però aquesta vegada intern, consistent en el fet que el subjecte dirigeixi la seva atenció a alguna entitat mental de la qual és conscient en aquell moment. El cas de 'vermell' il·lustrarà el que volem dir. El subjecte pot fixar el significat de 'vermell' fixant la seva atenció a una determinada experiència cromàtica de vermell que està patint en aquell moment.

A diferència del cas del llenguatge públic, sembla que en el cas de la definició ostensiva en el llenguatge privat no hi ha marge per a errors en la interpretació (jo sé en cada cas cap a què estic dirigint l'atenció). Doncs bé, l'argument de Wittgenstein és que ni tan sols en aquest cas s'ha fixat el significat de 'vermell', ja que la mera correlació de 'vermell' amb una mostra mental de vermell no fixa el significat de 'vermell'. La raó d'això és que aquesta mateixa correlació és compatible amb maneres molt diferents d'emprar la paraula 'vermell', usos tan diferents que ens portarien a dir que la paraula té significats diferents en cada cas (podria aplicar la paraula a superfícies acolorides, no necessàriament vermelles, o només a les que presenten un determinat matís de vermell, etc.).

L'estratègia argumentativa de Wittgenstein per fer-nos veure això consisteix a observar que el paper que exerceix la mostra mental en la definició ostensiva interna podria també exercir-ho una mostra pública. Suposem, per exemple, algú desmemoriat que porta una taula amb dues columnes. En una de les columnes apareixen expressions com ara 'vermell', 'blau', etc., i en l'altra mostres de color. A la taula, cada expressió es fa correspondre amb una mostra de color. Però ara resulta més clar que la mera possessió d'una taula d'aquest tipus no permet a aquest subjecte desmemoriat de conèixer el significat de les expressions que figuren a la primera columna. No ho permet per la raó avantditada: hi ha moltes maneres incompatibles entre si en les quals podrien usar-se les expressions corresponents de manera compatible amb la taula. Dit d'una altra manera: la taula consisteix en una correlació entre paraules i mostres però no ens diu com s'ha d'interpretar aquesta correlació, és a dir, com han d'usar-se les paraules (*Investigacions I*, 53 i 73).

Un se sent temptat a dir, reconeix Wittgenstein, que en el cas de mostres mentals les coses són diferents. En general, les persones no som tan desmemoriades; portem, per dir-ho així, la taula al nostre cap. Quan sentim oensem en la paraula 'vermell' es presenta davant nostre una mostra mental de vermell. I decidim aplicar o no la paraula a un objecte comparant el color de l'objecte amb el de la mostra mental: "pronunciar una paraula és com tocar una tecla al piano de la imaginació" (*Investigacions I*, 6). Ara bé, en primer lloc, no sempre que volem aplicar una expressió de color ho fem consultant en la nostra imaginació. En el *Quadern blau* posa Wittgenstein l'exemple següent que il·lustra això. Suposem que m'ordenen pintar una paret d'un color blau de Prússia. En aquest cas, el que faré serà consultar una taula pública de colors (*Quadern blau*, 4). La segona raó s'ha insinuat ja abans: el fet que les mostres siguin mentals no millora les coses. Així, podem pensar en dos individus que correlacionin les mateixes paraules de color amb el mateix tipus de sensacions cromàtiques i tanmateix usin aquestes paraules de manera totalment diferent.

La definició ostensiva, per si mateixa, no fixa el significat del terme que defineix (*Investigacions*, 28). Aquesta és la conclusió a què porta l'argument d'aquesta secció. perquè algú entengui la definició 'això és vermell', feta assenyalant cap a un objecte paradigmàticament vermell, ha de comprendre que 'vermell' ha d'usar-se com una paraula de color. Ha d'entendre també el meu assenyalament, ja que res, en un acte d'assenyalament, fixa com ha de ser interpretat. Per exemple, res en el mateix acte d'assenyalar fixa que si el meu interlocutor estén el braç i el dit índex he de fixar la meua atenció en una cosa que és en la prolongació de la direcció del seu braç i el seu dit, i no en la direcció oposada (*Investigacions I*, 85-6).

Concentrem-nos ara en el primer aspecte. Per entendre correctament la definició 'això és vermell' he de comprendre que 'vermell' s'usa com un terme de color, això és, en la terminologia de Wittgenstein, he de conèixer quin és el paper que la paraula ocupa en el joc de llenguatge on té la "terra natal". He de ser ensinistrat en això. Per aquest motiu tenim l'afirmació: "la definició ostensiva explica l'ús —el significat— de la paraula quan ja és clar quin paper ha de tenir en general la paraula en el llenguatge. Així, quan sé que un altre em vol explicar el nom d'un color, l'explicació ostensiva 'això es diu 'sípia' m'ajudarà a entendre la paraula" (*Investigacions I*, 30). Explotant una altra vegada l'analogia entre el llenguatge i els jocs, l'argument es podria reformular dient que pretendre que una definició ostensiva, per si sola, fixa el significat del que defineix seria com si pretenguéssim que la manera en la qual pot moure's el rei en els escacs quedés fixat simplement assenyalant a la peça corresponent a sobre del tauler (*Investigacions I*, 31).

9.5.3. L'absència d'un criteri de correcció en el supòsit d'un llenguatge privat

Abans hem dit que encara que la majoria d'expressions expressen conceptes cùmul això no vol dir que les paraules s'usin arbitràriament. Al contrari, com assenyalarem en traçar l'analogia amb els jocs, per a Wittgenstein és un fet fonamental sobre el llenguatge que es tracta d'una activitat reglada, encara que les seves regles (com les regles dels jocs) no ho determinin tot. Podem expressar aquest requisit dient que el significat és un concepte normatiu. Volem dir amb això que hi ha maneres correctes i incorrectes d'usar una expressió en virtut del seu significat. És molt important reparar que aquesta no és una característica accidental del significat. La tesi de Wittgenstein és que el fet que hi hagi maneres correctes i incorrectes d'usar una expressió és constitutiu del fet que aquesta expressió tingui un significat. Podem fer plausible aquesta tesi de dues maneres. Un és adonant-se que és característic d'una expressió no significativa (per exemple, una expressió que ens inventem, a l'estil del que fan alguns personatges de les novel·les de Lewis Carroll sobre Alícia) el fet de poder usar-se, per aquesta raó, arbitràriament. L'altra consideració és que, d'algú que emetés judicis erronis sistemàtics sobre els usos correctes d'una expressió, diríem simplement que no n'entén el significat. Per exemple, diríem això d'algú que s'entossudís a dir que és correcte aplicar el terme 'cadira' a l'objecte sobre el qual estic escrivint i no és correcte aplicar-lo a l'objecte sobre el qual estic assegut. De fet, quan ensenyem el llenguatge, o quan l'aprenem, reforcem els usos correctes (o ens els reforcen) i desincentivem els incorrectes (ens els desincentiven).

Aquest aspecte normatiu del significat imposa de manera natural una condició d'adequació a una teoria satisfactòria del significat. Aquesta condició d'adequació pot formular-se més o menys així: perquè alguna cosa pugui jutjar-se com a constitutiu del significat d'una expressió ha de donar lloc a una distinció entre usos correctes i incorrectes d'aquesta. Dit d'una altra manera: és constitutiu del significat d'una expressió determinar usos correctes i incorrectes d'aquesta expressió; per tant, allò que fixi el significat d'una expressió ha de ser una cosa que doni lloc a usos correctes i incorrectes d'aquesta. L'argument de Wittgenstein contra la possibilitat d'un llenguatge privat consisteix llavors en el fet que en la hipòtesi d'un llenguatge privat no hi ha res que pugui acomplir aquesta condició d'adequació, llavors no hi ha res que pugui anomenar-se allà 'significat' i, en conseqüència, res que pugui ser anomenat 'llenguatge'. L'argument està essencialment recollit en el paràgraf següent que val la pena citar extensament:

"Imaginem-nos aquest cas. Vull fer un diari sobre la repetició d'una determinada sensació. Per això, l'associo amb el signe 'S' i en un calendari escric aquest signe cada dia que tinc la sensació [...] parlo, o anoto el signe, i alhora concentro la meua atenció en la sensació —com si l'assenyalés internament [...]. Una definició serveix per establir el significat d'un signe. Bé, això ocorre precisament en concentrar l'atenció; ja que, per aquest mitjà, m'imprimeixo la connexió del signe amb la sensació. 'Me la imprimeixo', això no obstant, només pot voler dir: aquest procés fa que jo me'n recordi en el futur de la connexió *correcta*. Però en el nostre cas jo no tinc cap criteri de correcció. Es voldria dir aquí: és correcte el que en qualsevol cas em sembli correcte. I això només vol dir que aquí no pot parlar-se de correcte" (*Investigacions I*, 258).

Wittgenstein està descrivint en aquest passatge la manera en què aquell que vol construir un llenguatge privat, per exemple, un llenguatge de les seves sensacions, tracta de fixar el significat dels termes d'aquest llenguatge mitjançant actes d'ostensió interna. Podem, si això ens resulta més clar, imaginar-nos el subjecte sota la hipòtesi del geni maligne tractant de donar-se a si mateix un llenguatge. La naturalesa de la

seva posició al món i el caràcter privat dels objectes que vol significar no li deixen una altra manera alternativa de fixar els significats a les paraules. Pel requisit anterior, si aconseguim realment mitjançant el procediment indicat fixar el significat de les expressions del seu llenguatge, llavors quedaran determinades maneres correctes i incorrectes d'usar aquestes expressions. Suposem, doncs, que algú correlaciona un signe 'S' del seu llenguatge amb una determinada sensació, imaginem que es tracta d'una sensació cromàtica. Una vegada fet això, el subjecte torna a tenir una sensació cromàtica. Si ha estat fixat el significat del signe 'S', llavors ha d'estar establert si és correcte aplicar 'S' a aquesta nova sensació o no ho és. El problema és com s'estableix tal cosa en el supòsit del llenguatge privat. En tractar-se d'un llenguatge privat, sembla que jo consideraré que he d'aplicar o no 'S' a la nova sensació en funció que s'assembli prou a la vella sensació la correlació de la qual amb 'S' ha fixat suposadament el significat de 'S'. Llavors, necessàriament, he d'apel·lar al meu record d'aquesta vella sensació, i establir llavors una comparació entre la nova sensació, la que tinc en aquest moment, i el contingut del meu record. Però d'aquesta manera, aplicaré el signe 'S' a la nova sensació, o no, segons el que em sembli que s'assembla o no s'assembla prou al record. I en el supòsit del llenguatge privat no hi haurà cap altre procediment, llevat d'aquest, per establir si he d'usar o no el terme en una ocasió determinada. No hi haurà llavors distinció entre el que em sembla correcte i correcte. Però això, com diria Wittgenstein, fa violència a la gramàtica de 'correcte'. El que em sembla correcte no pot fer-se coincidir amb el correcte perquè llavors no hi ha marge per a l'error. I si no hi ha marge per a l'error, no té sentit parlar de correcció. Cap ús no pot ser incorrecte, llavors tampoc cap no pot ser correcte.

És important destacar que el problema no és en el fet que en el llenguatge privat qualsevol ús sigui correcte, és a dir, en el fet que el subjecte de fet no s'equivoqui mai. El problema és que en aquesta situació no és possible, no té sentit, parlar d'usos incorrectes. I si això és així, llavors tampoc no té sentit parlar d'usos correctes. Així doncs, si hi hagués un llenguatge privat no tindria sentit parlar d'usos correctes i incorrectes de les seves expressions, amb la qual cosa, atès el requisit de normativitat descrit anteriorment, no té sentit parlar d'expressions amb significat, això és, no té sentit parlar de llenguatge. Arribem, així doncs, a la conclusió final de l'argument: no *pot* haver-hi un llenguatge privat.

El problema que origina l'argument anterior és que en la situació del llenguatge privat el subjecte no té una instància independent per poder establir la correcció o incorrecció dels seus usos lingüístics. Wittgenstein expressa això de maneres diferents. Imaginem-nos, ens diu, que tinc sensacions cromàtiques contínuament diferents però alhora canvia el contingut dels meus records. Hi hauria llavors una constància en l'ús de la meua paraula (*Investigacions* II, secció XI). Una altra consideració és que, com acabem de veure, per decidir sobre la correcció d'un ús no hi ha més remei que acudir a un record (recordeu que les entitats suposadament significades són privades). Però de quina manera independent puc llavors contrastar el record? Si apel·lo a un segon record torno a estar com al principi. Seria, diu Wittgenstein, en una altra de les seves imatges suggeridores, com contrastar les informacions d'un periòdic sobre l'hora de sortida d'un tren comprant més exemplars del mateix diari (*Investigacions* I, 265).

No ha de passar-se per alt la importància de les investigacions de Wittgenstein en aquest punt. en la mesura que la tradició filosòfica mentalista que hem descrit a l'inici d'aquesta secció està compromesa amb la possibilitat d'un llenguatge privat (insistim, no amb la hipòtesi que de fet hi ha llenguatges privats sinó amb la que n'hi pogués haver, en el sentit que aquesta possibilitat no conté cap inconsistència), llavors aquesta tradició és errònia. La importància de l'argument pot destacar-se encara més si ens adonem que la noció de concepte com d'una cosa que constitueix els continguts dels nostres estats mentals és també una noció normativa. En efecte, estar en

possessió d'un concepte porta igualment el discerniment entre cursos correctes i cursos incorrectes de l'acció. Si l'argument de Wittgenstein és correcte no podem descriure consistentment la situació del geni maligne; no pot dir-se de mi que tinc estats mentals amb contingut en una situació d'aquest tipus. La situació que descriu Descartes en la segona *Meditació* no és, així doncs, conceptualment possible, no *pot* existir la meua ment sense el meu cos ni res material en absolut.

Alguns intèrprets sostenen que en realitat Wittgenstein va oferir dos arguments contra la possibilitat d'un llenguatge privat: un de basat en la indeterminació de les definicions ostensives i un altre de basat en l'absència d'un criteri de correcció (és a dir, les consideracions exposades en les seccions 5.5.2. **La indeterminació de les definicions ostensives** i 5.5.3. **L'absència d'un criteri de correcció en el supòsit d'un llenguatge privat** d'aquest tema, respectivament). En la nostra opinió, considerar les coses així depèn del fet que finament vulguem individualitzar els arguments filosòfics. Diem això perquè en certa manera l'argument de la indeterminació no és més que l'argument de la falta d'un criteri de correcció aplicat a un cas particular. En efecte, si la definició ostensiva deixa, per si mateixa, el significat indeterminat això és a causa del fet que no fixa usos correctes i incorrectes de l'expressió. Suposem una vegada més que dispenso d'una taula on es correlaciona 'vermell' amb una mostra de color. Només això no fixa si un ús particular de 'vermell' en relació amb una determinada superfície és correcte o no. És més, hi ha innombrables usos diferents que poden fer-se acordar amb la taula. Així, és compatible amb el que estableix la taula interpretar que 'vermell' s'empra en relació amb superfícies vermelles, o amb superfícies només d'un matís de vermell, o amb qualsevol superfície acolorida, o fins i tot amb una superfície que sigui vermella i percebuda abans del 2003 o verda en un altre cas, etc.

• EXERCICIS

Exercici 1: Comenteu *Investigacions I*, 11.

Exercici 2: Penseu dos exemples de termes que en català expressin conceptes cúmul.

Exercici 3: Per què pensa Wittgenstein que és un error creure que hi ha una forma general de la proposició?

Exercici 4: Descriviu les analogies que Wittgenstein traça entre el llenguatge i els jocs.

Exercici 5: Què entén Wittgenstein per joc de llenguatge?

Exercici 6: Quina és la funció de la filosofia, segons Wittgenstein?

Exercici 7: Què és una definició ostensiva?

Exercici 8: Comenteu *Investigacions I*, 31.

Exercici 9: Resumi els arguments de Wittgenstein en favor de la tesi que una definició ostensiva, per si sola, no fixa el significat d'allò que defineix.

Exercici 10: Comenteu *Investigacions I*, 85.

Exercici 11: Formuleu la condició d'adequació basada en la normativitat que segons Wittgenstein ha de satisfer una teoria del significat.

Exercici 12: Expliqueu la relació que hi ha entre els arguments de Wittgenstein contra la possibilitat d'un llenguatge privat basats en la indeterminació de les definicions ostensives i els basats en el requisit de normativitat.

Exercici 13: Per què, segons Wittgenstein, un suposat llenguatge privat no satisfaria el requisit de la normativitat?

Exercici 14: Expliqueu quines conseqüències té l'argument contra la possibilitat d'un llenguatge privat per al projecte empirista de fonamentar tot el coneixement en creences sobre les meves experiències mentals.

• REFERÈNCIES

• BREU BIBLIOGRAFIA COMENTADA:

Wittgenstein, Ludwig. *Philosophische Untersuchungen/Investigaciones Filosóficas*. Text bilingüe original en alemany i traducció al castellà a càrrec d'Ulises Moulines i Alfonso García Suárez. Barcelona: Crítica, 1988. [Publicat per primera vegada el 1953 en text bilingüe amb l'original alemany i la traducció anglesa a càrrec de GEM. Anscombe].

Wittgenstein, Ludwig. *Los cuadernos azul y marrón*. Traducció de Francisco García Guillén de l'original en anglès. Barcelona: Planeta-agostini, 1994. [Publicat per primera vegada en 1958 amb el títol *The Blue and Brown Books*].

Les *Investigacions Filosòfiques* és l'obra fonamental de l'últim Wittgenstein. Els temes que hem discutit es troben en la primera part d'aquesta obra que, com hem dit, consta de paràgrafs curts numerats. Els paràgrafs pertinents per a l'argument contra la possibilitat d'un llenguatge privat s'estenen aproximadament del 243 al 363. Són pertinents també els apartats següents: 1-26, per a la noció de jocs de llenguatge; 28-37, sobre definicions ostensives; 65-88, sobre aires de família. Finalment, 37-66 i 89-137 contenen l'essencial de la crítica de Wittgenstein a la seva pròpia concepció del llenguatge i de la lògica en el *Tractatus*.

El *Quadern blau* són notes dictades per Wittgenstein en classe corresponents al curs 1933-34 i el *Quadern marró* són notes dictades a dos dels seus alumnes, F. Skinner i A. Ambrose, durant el curs 1934-5. Ambdós contenen en embrió algunes de les idees fonamentals de les *Investigacions*, a excepció de les que concerneixen al seguiment de regles, que Wittgenstein va desenvolupar posteriorment. Per això, la seva lectura és de gran ajuda per comprendre millor alguns passatges de les *Investigacions*.

Quant a la bibliografia secundària, esmentem en primer lloc tres monografies interessants sobre l'obra de Wittgenstein disponibles en castellà:

Ayer, A. J. *Wittgenstein*. Barcelona: Crítica, 1986. [Traducció de l'original en anglès a càrrec de Joaquim Sempere.]

Kenny, A.: *Wittgenstein*. Madrid: Alianza Universidad, 1982. [Traducció de l'original en anglès a càrrec d'Alfredo Deaño.]

Prades, J.L.; Sanfèlix, V. *Wittgenstein: mundo y lenguaje*. Barcelona: Cincel, 1990.

En segon lloc, seleccionem algunes obres generals que contenen capítols dedicats a les idees de l'últim Wittgenstein:

Acero, J.J. *Lenguaje y filosofía*. Barcelona: Octaedro, 1993; cap. 6 i 7.

García-Carpintero, M. *Las palabras, las ideas y las cosas. Una presentación de la filosofía del lenguaje*. Barcelona: Ariel, 1996, cap. 11.

García Suárez, A. *Modos de significar. Una introducción temática a la filosofía del lenguaje*. Madrid: Tecnos, 1997, cap. 9, secc. 2 i 5 i cap. 11, sec. 3.

Hierro S. Pescador, J. *Principios de filosofía del lenguaje*. Madrid: Alianza Universidad Textos, 1985; cap. 7, secs. 1 i 2.

Pérez Otero, M. *Aproximació a la filosofía del llenguatge*. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2001, cap. 6.

- LLOCS WEB:

Entrada a *The Internet Encyclopedia of Philosophy*:

<http://www.iep.utm.edu/w/wittgens.htm>

Entrada a la *Stanford Encyclopedia*:

<http://plato.stanford.edu/entries/wittgenstein/>

The Cambridge Wittgenstein Archive (amb fotos, dades bibliogràfiques i històriques...):

<http://www.wittgen-cam.ac.uk/cgi-bin/forms/home.cgi>

Fotos de Wittgenstein:

<http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/PictDisplay/Wittgenstein.html>

Referències de Wittgenstein (llibres, articles...):

<http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/Mathematicians/Wittgenstein.html>

Breu exposició de les principals aportacions filosòfiques de Wittgenstein (amb enllaços als termes més destacats).

<http://www.philosophypages.com/ph/witt.htm>